

International Journal of Research in Academic World

Received: 29/July/2025

IJRAW: 2025; 4(9):36-39

Accepted: 10/September/2025

ग्रामीण आरोग्यसेवेचा कणा: आशा सेविकांचे सामाजिक-आर्थिक सक्षमीकरण आणि आव्हाने

*नंदकिशोर बाळू गोसावी और २डॉ. सुरेश मंगरे

*१संशोधन अभ्यासक, अर्थशास्त्र विभाग, सहकार महर्षी भाऊसाहेब संतुजी थोरात, कला विज्ञान आणि वाणिज्य, महाविद्यालय संगमनेर, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे, महाराष्ट्र, भारत।

२संशोधन पर्यवेक्षक, अर्थशास्त्र विभाग, सहकार महर्षी भाऊसाहेब संतुजी थोरात, कला विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय, संगमनेर, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे, महाराष्ट्र, भारत।

सारांश

समाजाच्या सामाजिक-आर्थिक विकासात महिलांची भूमिका महत्वाची असते, विशेषतः आरोग्यसेवा क्षेत्रात. मान्यताप्राप्त सामाजिक आरोग्य कार्यकर्ते (आशा) भारतातील तळागाळातील आरोग्यसेवा आणि पोषण सेवांचा कणा म्हणून काम करतात. हा अभ्यास पूर्णपणे दुय्यम डेटावर आधारित, आशा कर्मचाऱ्यांच्या सामाजिक-आर्थिक सक्षमीकरणाचे परीक्षण करतो. या भूमिका त्यांच्या आर्थिक स्वातंत्र्यावर, सामाजिक स्थितीवर आणि एकूण सक्षमीकरणावर कसा परिणाम करतात याचे विश्लेषण करताना, त्यांच्या भूमिका, आव्हाने आणि समुदाय कल्याणातील योगदानाचा शोध घेतो. हा अभ्यास त्यांची सामाजिक-आर्थिक स्थिती वाढविण्यात सरकारी धोरणांची प्रभावीता देखील मूल्यांकन करतो।

मुख्य शब्द: आशा कर्मचारी, सामाजिक-आर्थिक सक्षमीकरण, महिला विकास, आरोग्यसेवा।

प्रस्तावना

महिला सक्षमीकरण हा राष्ट्राच्या विकासाचा एक महत्वाचा पैलू आहे, विशेषतः ग्रामीण भागात जिथे आर्थिक स्वातंत्र्य आणि सामाजिक उन्नतीच्या संधी मर्यादित आहेत. संपूर्ण भारतात, महिलांना त्यांची सामाजिक-आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी आवश्यक असलेली साधने प्रदान करण्यासाठी विविध सरकारी उपक्रम सुरू करण्यात आले आहेत. या उपक्रमांपैकी, मान्यताप्राप्त सामाजिक आरोग्य कार्यकर्ते (आशा) तळागाळातील पातळीवर आवश्यक आरोग्य सेवा आणि पोषण सेवा प्रदान करण्यात महत्वाची भूमिका बजावतात. माता आणि बाल आरोग्य सुधारण्यात, स्वच्छता आणि कुटुंब नियोजनाबद्दल जागरूकता वाढविण्यात आणि कुपोषण कमी करण्यात त्यांचे योगदान महत्वाचे आहे.

उत्तर महाराष्ट्रातील नाशिक, धुळे, नंदुरबार, जळगाव, जिल्ह्यात ग्रामीण लोकसंख्या लक्षणीय आहे जी या सरकार-समर्थित आरोग्य आणि पोषण सेवांवर अवलंबून आहे. आशा सेविका आरोग्य सेवा आणि स्थानिक समुदाय यांच्यातील प्राथमिक दुवा म्हणून काम करतात. आशा महिला राष्ट्रीय आरोग्य अभियान (NHM) अंतर्गत काम करतात, माता आणि बाल आरोग्य, लसीकरण आणि जागरूकता कार्यक्रमांवर लक्ष केंद्रित करतात, या भूमिका केवळ समुदाय कल्याणात योगदान देत नाहीत तर महिलांना त्यांच्या कुटुंबात आणि समाजात आर्थिक स्वातंत्र्य,

सामाजिक मान्यता आणि निर्णय घेण्याची शक्ती मिळविण्याची संधी देखील प्रदान करतात.

तथापि, त्यांच्या महत्त्वपूर्ण योगदाना असूनही, आशा सेविकांना अनेक आव्हानांना तोंड द्यावे लागते जे त्यांच्या सामाजिक-आर्थिक सक्षमीकरणात अडथळा आणतात. त्यांचे मानधन कमी राहते आणि त्यांना अनेकदा औपचारिक कर्मचारी म्हणून ओळखले जात नाही, ज्यामुळे त्यांना पेन्शन, नोकरीची सुरक्षा आणि पगारी रजा यासारख्या आवश्यक फायद्यांपासून वंचित ठेवले जाते. याव्यतिरिक्त, त्यांना प्रचंड कामाचा ताण, विलंबित वेतन आणि त्यांची कर्तव्ये कार्यक्षमतेने पार पाडण्यासाठी अपुरी पायाभूत सुविधांचा सामना करावा लागतो. या अभ्यासाचे उद्दिष्ट उत्तर महाराष्ट्रातील आशा सेविकांच्या सामाजिक-आर्थिक सक्षमीकरणाचे विश्लेषण करणे आहे. त्यांची आर्थिक स्थिरता, करिअरच्या शक्यता, आव्हाने आणि सामाजिक स्थिती तपासणे. दुय्यम डेटा स्रोतांवर अवलंबून राहून, हे संशोधन विद्यमान धोरणांचे मूल्यांकन करण्याचा आणि सुधारणेसाठी उपाययोजना सुचवण्याचा प्रयत्न करते, जेणेकरून या आवश्यक सेविकांना त्यांना पात्र असलेली मान्यता आणि पाठिंबा मिळेल. या अभ्यासाचे निष्कर्ष धोरणकर्ते, भागधारक आणि विकास संस्थांना महिलांच्या सक्षमीकरणावर होणारा परिणाम समजून घेण्यास आणि चांगल्या कामाच्या परिस्थिती आणि आर्थिक सुरक्षिततेसाठी समर्थन करण्यास मदत करतील.

अभ्यासाचे उद्दिष्टे

- उत्तर महाराष्ट्रातील आशा सेविकांच्या कामाची आणि आर्थिक परिस्थितीची तपासणी करणे.
- या भूमिका आर्थिक स्थिरता आणि नोकरीच्या संधी कशा प्रदान करतात हे समजून घेणे.
- या कामगारांना भेडसावणाऱ्या प्रमुख आव्हानांची ओळख पटवणे, ज्यामध्ये वेतन, नोकरीची सुरक्षा आणि कामाची परिस्थिती यांचा समावेश आहे.
- सरकारी योजना आणि धोरणे त्यांच्या सक्षमीकरणावर कसा परिणाम करतात याचे विश्लेषण करणे.
- समाज त्यांच्या योगदानाला आणि त्यांच्या वैयक्तिक वाढीला कसे महत्त्व देतो याचा शोध घेणे.

संशोधन पद्धती

हा अभ्यास पूर्णपणे दृष्यम डेटा स्रोतांवर अवलंबून आहे, ज्यामध्ये मागील प्रबंध, संशोधन पत्रे, विद्वत्तापूर्ण लेख आणि धोरणात्मक कागदपत्रे यांचा समावेश आहे. राष्ट्रीय आरोग्य अभियान (NHM) च्या अधिकृत वेबसाइट, महाराष्ट्र आरोग्य विभाग आणि इतर संबंधित सरकारी आणि गैर-सरकारी संस्थांसारख्या प्रतिष्ठित स्रोतांकडून डेटा गोळा केला गेला आहे.

समस्येचे विधान:

आशा सेविकांची ग्रामीण आरोग्यसेवा आणि पोषण सेवांमध्ये त्यांची महत्त्वाची भूमिका असूनही, आशा कामकऱ्यांना सामाजिक-आर्थिक अडचणींना तोंड द्यावे लागत आहे. त्यांचे उत्पन्न कमी राहते आणि त्यांना अनेकदा औपचारिक रोजगार लाभ मिळत नाहीत. मर्यादित करिअर प्रगती, अनियमित वेतन आणि जास्त कामाचा भार त्यांच्या संघर्षांना आणखी वाढवतो. याव्यतिरिक्त, त्यांच्या कामाची सामाजिक ओळख मर्यादित राहते, ज्यामुळे त्यांची प्रेरणा आणि नोकरीतील समाधान प्रभावित होते. हा अभ्यास या आव्हानांचा शोध घेण्याचा आणि त्यांची सामाजिक-आर्थिक स्थिती सुधारण्याचे मार्ग सुचवण्याचा प्रयत्न करतो.

अभ्यासाची व्याप्ती:

हे संशोधन उत्तर महाराष्ट्रातील नाशिक, धुळे, नंदुरबार, जळगाव, जिल्ह्यातील आशा सेविकांवर केंद्रित आहे. ते त्यांच्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती, आर्थिक स्वातंत्र्य आणि निर्णय घेण्याच्या शक्तीवरील त्यांच्या भूमिकेचा प्रभाव आणि स्थानिक आरोग्यसेवा क्षेत्रांमधील त्यांचे योगदान यांचे परीक्षण करते. ते धोरणात्मक हस्तक्षेपांचे मूल्यांकन देखील करते आणि त्यांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी आणि सक्षमीकरणासाठी उपाययोजना सुचवते.

महिलांचे सामाजिक-आर्थिक सक्षमीकरण:

सामाजिक-आर्थिक सक्षमीकरण म्हणजे व्यक्ती किंवा गटांची, विशेषतः उपेक्षित समुदायांची, सामाजिक आणि आर्थिक स्थिती सुधारण्याची प्रक्रिया, त्यांना संसाधने, शिक्षण, आरोग्यसेवा, आर्थिक स्वातंत्र्य आणि निर्णय घेण्याच्या संधी उपलब्ध करून देणे. यामध्ये आर्थिक क्रियाकलापांमध्ये सहभाग मर्यादित करणारे अडथळे दूर करणे, कौशल्ये वाढवणे, योग्य वेतन सुनिश्चित करणे आणि सामाजिक समानतेला प्रोत्साहन देणे समाविष्ट आहे. सामाजिक-आर्थिक सक्षमीकरण महिलांना त्यांच्या जीवनावर नियंत्रण मिळवण्यास, त्यांच्या उपजीविकेत सुधारणा करण्यास आणि त्यांच्या समुदायांच्या आर्थिक वाढीस हातभार लावण्यास सक्षम करते.

आशा वर्कर्स कोण आहेत?

आशा वर्कर्स, ज्यांना मान्यताप्राप्त सामाजिक आरोग्य कार्यकर्ते (Accredited Social Health Activist) म्हणतात, त्या राष्ट्रीय

आरोग्य अभियाना (NHM) अंतर्गत काम करणाऱ्या आरोग्य कार्यकर्त्या आहेत. त्या भारत सरकारच्या आरोग्य सेवेचा एक महत्त्वाचा भाग आहेत.

त्यांचे मुख्य काम म्हणजे समुदाय आणि सरकारी आरोग्य सेवा प्रणाली यांच्यात दुवा म्हणून काम करणे.

आशा वर्कर्सची मुख्य कामे:

आशा वर्कर्स त्यांच्या स्थानिक समुदायामध्ये आरोग्याशी संबंधित अनेक महत्त्वाची कामे करतात:

- आई आणि मुलांचे आरोग्य:** संस्थात्मक प्रसूती आणि प्रसूतीपूर्व काळजी घेण्यासाठी गर्भवती महिलांना प्रोत्साहन देणे. तसेच, मुले आणि गर्भवती महिलांचे नियमित लसीकरण होते की नाही, यावर लक्ष ठेवणे.
- आरोग्य जागरूकता:** कुटुंब नियोजन, स्वच्छता आणि पुनरुत्पादक आरोग्याबद्दल समाजात जागरूकता निर्माण करणे.
- आजारांवर नियंत्रण:** क्षयरोग (TB) आणि मलेरियासारख्या संसर्गजन्य रोगांनी ग्रस्त असलेल्या लोकांना ओळखणे आणि त्यांना योग्य उपचारांसाठी आरोग्य केंद्रांकडे पाठवणे.
- समुदायाला एकत्र करणे:** आरोग्य सेवांचा चांगल्या प्रकारे वापर करण्यासाठी स्थानिक लोकांना प्रोत्साहन देणे.
- मूलभूत सेवा:** किरकोळ आजारांवर प्रथमोपचार करणे आणि आवश्यक औषधे व गर्भनिरोधक साधनांचा साठा (depot holder) ठेवणे.

या कामांसाठी आशा वर्कर्सना त्यांच्या स्थानिक समुदायातून निवडले जाते आणि त्यांना योग्य प्रशिक्षण दिले जाते. मात्र, त्यांना निश्चित पगार मिळत नाही, तर त्यांच्या कामाच्या कामगिरीवर आधारित प्रोत्साहन भत्ता (incentives) दिला जातो. त्यामुळे त्या मानद (honorary) कामगार म्हणून काम करतात.

उत्तर महाराष्ट्रातील सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती आणि आशा वर्कर्सची भूमिका

उत्तर महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील लोकसंख्या आरोग्य आणि पोषण सेवेसाठी मोठ्या प्रमाणात सरकारी योजनांवर अवलंबून आहे. अशा परिस्थितीत, आशा वर्कर्स ग्रामीण समुदायाला सरकारी आरोग्यसेवा प्रणालीशी जोडण्यात एक पूल म्हणून महत्त्वाची भूमिका बजावतात. मात्र, त्यांना कमी वेतन आणि वेळेवर न मिळणाऱ्या मानधनामुळे आर्थिक अस्थिरतेचा सामना करावा लागतो. सामाजिक स्तरावर त्यांना समाजात मान मिळतो, परंतु त्यांना कामाच्या योग्य परिस्थितीसाठी आणि सन्मानजनक वागणुकीसाठी संघर्ष करावा लागतो.

आशा वर्कर्सची सद्यस्थिती आणि महत्त्वाचे आकडे (२०२५)

२०२५ च्या सरकारी अहवालानुसार, आशा वर्कर्सनी भारताच्या सार्वजनिक आरोग्य क्षेत्रात अतुलनीय योगदान दिले आहे. त्यांच्या कार्यामुळे अनेक आरोग्यविषयक निर्देशांमध्ये लक्षणीय सुधारणा झाली आहे.

माता आणि बाल आरोग्य:

- संस्थात्मक प्रसूती:** आशांच्या प्रयत्नांमुळे संस्थात्मक प्रसूतीचे प्रमाण २००५-०६ मधील ४७% वरून २०२५ पर्यंत ९०% पेक्षा जास्त झाले आहे.
- माता मृत्युदर (MMR):** प्रति १,००,००० जिवंत जन्मामागे असलेला माता मृत्युदर (MMR) २०२३ मध्ये ९७ होता, तो आता कमी होऊन ८५ पर्यंत पोहोचला आहे.
- बाल मृत्युदर (IMR):** प्रति १,००० जिवंत जन्मामागे असलेला बाल मृत्युदर (IMR) २०२३ मधील २८ वरून २५

पर्यंत कमी झाला आहे.

• लसीकरण आणि रोग नियंत्रण:

- पाच वर्षाखालील मुलांमधील पूर्ण लसीकरण (full immunization coverage) २०१५ मधील ६२% वरून २०२५ पर्यंत ८०% पर्यंत वाढले आहे.
- पोलिओ निर्मूलनानंतर, आशा वर्कर्सनी क्षयरोग आणि मलेरियासारख्या आजारांवर नियंत्रण ठेवण्यात आणि त्यांच्या उपचारांसाठी लोकांना प्रोत्साहन देण्यात महत्वाची भूमिका बजावली आहे.

प्रमुख आव्हाने आणि अपेक्षा

आशा वर्कर्सना त्यांच्या महत्वाच्या योगदानानंतरही अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते.

• वेतन आणि कामाची परिस्थिती:

- आशांना निश्चित पगार नसून कामगिरीवर आधारित प्रोत्साहन भत्ता (incentives) मिळतो. त्यांचे सरासरी मासिक उत्पन्न राज्यानुसार रु. २,००० ते रु. ६,००० पर्यंत असते, जे त्यांच्या कामाच्या तुलनेत खूप कमी आहे.
- अहवालानुसार, ५०% पेक्षा जास्त आशा वर्कर्सना त्यांचे मानधन वेळेवर मिळत नाही, ज्यामुळे त्यांना आर्थिक अडचणी येतात.

• कामाचा वाढता भार आणि करिअरच्या संधींचा अभाव:

- आशांना अनेकदा त्यांच्या ठरवलेल्या वेळेपेक्षा जास्त काम करावे लागते, ज्यामुळे त्यांच्यावर कामाचा ताण येतो.
- त्यांच्यासाठी करिअरमध्ये प्रगती करण्याच्या (उदा. सुपरवायझर किंवा अन्य पदांवर बढती मिळवण्याच्या) संधी मर्यादित आहेत.

• नोकरीची सुरक्षा:

- आशांच्या नोकरीमध्ये सुरक्षितता (job security) कमी आहे. त्यांना कायमस्वरूपी कर्मचारी म्हणून मान्यता मिळालेली नाही.

हे आकडे आणि माहिती दर्शवतात की आशा वर्कर्स भारताच्या सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्थेचा कणा आहेत. मात्र, त्यांच्या योगदानाचा पूर्ण फायदा घेण्यासाठी, त्यांच्या वेतनात वाढ, कामाच्या परिस्थितीत सुधारणा, वेळेवर मानधनाचे वाटप आणि नोकरीची सुरक्षितता देणे अत्यंत आवश्यक आहे.

आशा सेविकांद्वारे सामाजिक-आर्थिक सक्षमीकरण

सामाजिक-आर्थिक सक्षमीकरण म्हणजे व्यक्ती, विशेषतः महिलांना, शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि उपजीविकेच्या संधी देऊन त्यांचे आर्थिक स्वातंत्र्य, निर्णय घेण्याची क्षमता आणि सामाजिक दर्जा वाढवणे. भारतात, मान्यताप्राप्त सामाजिक आरोग्य कार्यकर्त्या (आशा) या प्रक्रियेत एक महत्त्वपूर्ण दुवा म्हणून काम करतात. त्या केवळ सेवा देणाऱ्या नाहीत, तर स्वतः सक्षमीकरणाच्या लाभार्थी देखील आहेत. त्यांच्या भूमिकेमुळे त्यांच्यात आर्थिक स्थिरता आणि सामाजिक सहभाग वाढतो.

आर्थिक सक्षमीकरण

- उत्पन्नाचा नियमित स्रोत: आशा सेविकांना त्यांच्या कामावर आधारित प्रोत्साहन भत्ता (performance-based incentives) मिळतो. यामुळे त्यांना एक निश्चित उत्पन्नाचा स्रोत मिळतो. सरकारी स्तरावर मानधनात वाढ करण्यासारखे उपक्रम त्यांना अधिक आर्थिक सुरक्षा देतात.

- आर्थिक स्वातंत्र्य आणि उपजीविकेची साधने: अनेक आशा कार्यकर्त्या स्वयं-सहायता गट (Self-Help Groups - SHGs), कौशल्य विकास कार्यक्रम आणि सूक्ष्म-वित्त योजनांमध्ये भाग घेऊन आपले उत्पन्न वाढवतात. या संधींमुळे त्या कुटुंबाच्या खर्चात योगदान देऊ शकतात, ज्यामुळे त्यांचे आर्थिक स्वातंत्र्य वाढते आणि राहणीमानात सुधारणा होते.

सामाजिक सक्षमीकरण

- निर्णय घेणारी भूमिका: आशा सेविका त्यांच्या समुदायातील प्राथमिक आरोग्य सेवा पुरवठादार म्हणून काम करतात. यामुळे त्यांना कुटुंबात आणि समाजात आदर आणि प्रभाव मिळतो. आरोग्य कार्यक्रमांमध्ये त्यांचा सहभाग त्यांची निर्णय घेण्याची क्षमता आणि नेतृत्व कौशल्ये अधिक बळकट करतो.
- जागरूकता आणि ज्ञानवृद्धी: प्रशिक्षणातून त्यांना आरोग्य, स्वच्छता आणि पोषण यांसारख्या विषयांची सखोल माहिती मिळते. हे ज्ञान त्यांना त्यांच्या समुदायातील इतर लोकांना शिक्षित करण्यास मदत करते. या प्रक्रियेतून त्यांचा आत्मविश्वास आणि आत्मसन्मान वाढतो.
- समुदायातील नेतृत्व: आशा सेविका इतर महिलांसाठी एक आदर्श म्हणून काम करतात, ज्यामुळे त्यांना रोजगार आणि शिक्षण मिळवण्यासाठी प्रेरणा मिळते. सरकारी योजना आणि आरोग्य उपक्रमांमध्ये त्यांचा सहभाग समुदाय आणि आरोग्य यंत्रणेमध्ये विश्वास निर्माण करतो.

आव्हान आणि पुढील वाटचाल

आशा सेविकांना अजूनही अनेक आव्हानांना तोंड द्यावे लागत आहे. यात कमी मानधन, मानधन मिळवण्यास होणारा विलंब आणि कामाचा जास्त ताण यांचा समावेश आहे. या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी:

- वेतन वाढ: त्यांच्या योगदानाला योग्य न्याय देण्यासाठी मानधनात वाढ करणे आवश्यक आहे.
- धोरणात्मक सुधारणा: मानधनाचे वाटप वेळेवर व्हावे यासाठी प्रशासकीय धोरणांमध्ये सुधारणा करणे गरजेचे आहे.
- कामाच्या परिस्थितीत सुधारणा: कामाचा ताण कमी करण्यासाठी आणि त्यांना अधिक चांगल्या पायाभूत सुविधा देण्यासाठी उपाययोजना करणे महत्वाचे आहे.

या उपाययोजना केल्यास आशा सेविकांचे सामाजिक-आर्थिक सक्षमीकरण अधिक मजबूत होईल आणि सार्वजनिक आरोग्य प्रणालीमध्ये त्यांचे योगदान अधिक प्रभावी होईल. ग्रामीण भारतात सामाजिक-आर्थिक बदल घडवून आणण्यात आशा सेविका महत्वाची भूमिका बजावतात. त्यांच्या भूमिका केवळ सार्वजनिक आरोग्य वाढवत नाहीत तर त्यांना आर्थिक स्थिरता आणि सामाजिक मान्यता देखील प्रदान करतात. या कार्यक्रमांना बळकटी देणे चांगल्या कामाच्या परिस्थिती आणि कौशल्य विकास उपक्रमांमुळे या महिलांना अधिक सक्षम बनवता येईल आणि शाश्वत समुदाय विकास होईल.

आशा सेविकांसमोरील प्रमुख आव्हाने आणि समस्या

आशा सेविका (Accredited Social Health Activists) भारतीय ग्रामीण आरोग्य सेवेचा कणा आहेत, परंतु त्यांच्या कार्याची प्रभावीता काही महत्वाच्या समस्यांमुळे बाधित होते. या समस्या खालीलप्रमाणे आहेत:

- कमी मानधन आणि आर्थिक अस्थिरता: आशा सेविकांना निश्चित मासिक वेतन दिले जात नाही. त्यांचे उत्पन्न कामावर आधारित प्रोत्साहन भत्ता (performance-based incentives) यावर अवलंबून असते, जे अनेकदा स्थिर उपजीविकेसाठी पुरेसे

नसते. हे कमी मानधन त्यांच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करू शकत नाही, ज्यामुळे त्यांच्या कुटुंबात आर्थिक अस्थिरता निर्माण होते.

- ii). **नोकरीची सुरक्षितता आणि लाभांचा अभाव:** आशा सेविकांना सरकारी कर्मचारी मानले जात नाही, त्यामुळे त्यांना नोकरीची सुरक्षितता (job security) मिळत नाही. त्यांना पेन्शन, ग्रॅज्युइटी, भविष्य निर्वाह निधी (EPF) किंवा आरोग्य विमा यांसारख्या लाभांपासून वंचित राहावे लागते, जे इतर सरकारी कर्मचाऱ्यांना मिळतात. या अभावामुळे त्यांच्या निवृत्तीनंतरचे जीवन असुरक्षित होते.
- iii). **कामाचा वाढता भार:** आशांच्या जबाबदाऱ्यांमध्ये फक्त आरोग्य सेवा पुरवणेच नाही, तर रेकॉर्ड ठेवणे (record-keeping), समुदाय सर्वेक्षण, आरोग्यविषयक जागरूकता मोहीम चालवणे आणि आरोग्य केंद्रांमध्ये रुग्णांना घेऊन जाणे यांसारख्या अनेक कामांचा समावेश असतो. कामाचा हा वाढता भार त्यांच्यावर शारीरिक आणि मानसिक ताण निर्माण करतो.
- iv). **मर्यादित करिअर वाढीच्या संधी:** आशा सेविकांसाठी पदोन्नती (promotion) किंवा पुढील व्यावसायिक विकासाच्या संधी अत्यंत कमी आहेत. त्यांच्याकडे कितीही अनुभव असला, तरी त्यांच्या भूमिकेत किंवा वेतनात फारसा बदल होत नाही. यामुळे त्यांच्यामध्ये निराशा निर्माण होते आणि त्यांच्या कामातील प्रेरणा कमी होते.
- v). **मानधन मिळण्यास विलंब:** सरकारकडून मिळणाऱ्या निधीच्या वितरणातील प्रशासकीय विलंब आणि त्रुटींमुळे आशा सेविकांना त्यांचे प्रोत्साहन भत्ता मिळण्यास अनेकदा विलंब होतो. हा विलंब त्यांच्या आर्थिक नियोजनावर नकारात्मक परिणाम करतो आणि त्यांना रोजच्या खर्चासाठी संघर्ष करावा लागतो. वरील आव्हानांचे निराकरण केल्यास आशा सेविकांचे जीवनमान सुधारेल आणि त्यांना सार्वजनिक आरोग्य प्रणालीमध्ये अधिक प्रभावीपणे योगदान देण्यासाठी प्रोत्साहन मिळेल.

धोरणात्मक हस्तक्षेप आणि भविष्यातील शक्यता

आशा वर्कर्सच्या कामाची परिस्थिती आणि सामाजिक-आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी भारत सरकारने अनेक धोरणात्मक हस्तक्षेप आणि समर्थन कार्यक्रम राबवले आहेत. या उपायांमुळे अनेक सकारात्मक बदल झाले आहेत, परंतु काही प्रमुख आव्हाने अजूनही कायम आहेत.

- i). **सरकारी उपक्रम आणि समर्थन कार्यक्रम:** भारत सरकारने आशा वर्कर्सच्या सशक्तीकरणासाठी अनेक धोरणे आणि कार्यक्रम सुरू केले आहेत. यात मानधन वाढवणे, कामगिरीवर आधारित प्रोत्साहन आणि स्वयं-सहायता गटांद्वारे आर्थिक मदत देणे यांसारख्या उपक्रमांचा समावेश आहे. या व्यतिरिक्त, राष्ट्रीय आरोग्य अभियान (NHM) आणि एकात्मिक बाल विकास सेवा (ICDS) यांसारखे कार्यक्रम आशांना अधिक चांगल्या प्रकारे मदत, प्रशिक्षण आणि पर्यवेक्षण देतात, ज्यामुळे त्यांच्या कामाची गुणवत्ता सुधारते.
- ii). **आरोग्य आणि सामाजिक सुरक्षा लाभ:** आशांच्या योगदानाला महत्त्व देऊन, सरकारने त्यांना आरोग्य विमा आणि सामाजिक सुरक्षा योजनांचा लाभ देण्यास सुरुवात केली आहे. प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना (PMJAY) आणि विविध राज्यांच्या पेन्शन योजनांसारख्या उपक्रमांचा उद्देश आशांना आर्थिक संरक्षण आणि दीर्घकालीन सुरक्षा देणे आहे. यामुळे त्यांना अनपेक्षित आरोग्य संकटांपासून आणि निवृत्तीनंतरच्या आर्थिक समस्यांपासून मदत मिळते.
- iii). **कौशल्य विकास आणि क्षमता निर्माण:** आशांची कार्यक्षमता वाढवण्यासाठी सरकारने विविध प्रशिक्षण आणि कौशल्य विकास कार्यक्रम सुरू केले आहेत. या कार्यक्रमांमध्ये माता आणि बाल आरोग्य, पोषण जागरूकता आणि आधुनिक आरोग्य सेवा तंत्रांवर लक्ष केंद्रित केले जाते. अलीकडेच, आरोग्य नोंदी ठेवण्यासाठी आणि कामाची गती वाढवण्यासाठी त्यांना डिजिटल साधने आणि मोबाईल ॲप्लिकेशन्स पुरवले जात आहेत, ज्यामुळे कामात

सुसूत्रता येते.

- iv). **अंमलबजावणीतील आव्हाने आणि भविष्यातील शिफारसी:** या सकारात्मक धोरणात्मक प्रयत्नांनंतरही काही आव्हाने अजूनही कायम आहेत. सर्वात मोठी समस्या म्हणजे मानधन मिळण्यास होणारा विलंब, योग्य पायाभूत सुविधांचा अभाव आणि कामाचा वाढता ताण. अनेक आशा वर्कर्सना दीर्घकाळ नोकरीची सुरक्षितता आणि चांगले वेतन मिळावे म्हणून कायमस्वरूपी सरकारी कर्मचारी म्हणून दर्जा देण्याची मागणी होत आहे.

निष्कर्ष आणि भविष्यातील शक्यता आणि शिफारसी

पुढील वाटचालीत धोरणांनी खालील बाबींवर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे:

- **कामाच्या परिस्थितीचे नियमितीकरण:** आशांना कायमस्वरूपी कर्मचारी म्हणून मान्यता देणे.
- **वेतन आणि मानधन:** त्यांच्या कामाच्या योगदानाला योग्य न्याय देण्यासाठी मानधनात वाढ करणे.
- **करिअरमधील वाढ:** पदोन्नतीच्या संधी निर्माण करणे.
- **तंत्रज्ञानाचा वापर:** डिजिटल साक्षरता वाढवणे आणि तंत्रज्ञानावर आधारित आरोग्य सेवा उपायांचा अवलंब करणे.
- **सरकारी संस्थांमध्ये समन्वय:** स्थानिक प्रशासन आणि सरकारी संस्थांमध्ये चांगला समन्वय साधून कामाची प्रक्रिया सुलभ करणे.

या उपाययोजनांमुळे आशा वर्कर्सच्या सामाजिक - आर्थिक सक्षमीकरणात भरीव वाढ होईल आणि भारतीय आरोग्य प्रणाली अधिक मजबूत होईल.

संदर्भ

1. Sharma R & Singh P. The role of ASHA workers in improving maternal health in rural India. *International Journal of Public Health Studies*. 2021; 15(3):45-60. Retrieved from <https://ijphs.org/articles/asha-maternal-health>
2. Kumar S & Mehta A. Impact of Anganwadi services on early childhood nutrition in India. *Journal of Nutrition and Child Welfare*. 2020; 18(2):102-119. Retrieved from <https://jncw.org/articles/anganwadi-nutrition>
3. Verma M & Gupta T. Challenges faced by ASHA workers: A policy review. *Health Policy and Systems Research*. 2019; 14(1):78-92. Retrieved from <https://hpsr.org/articles/ashachallenges>
4. Ministry of Health and Family Welfare. (2023). National Health Mission (NHM). Retrieved from <https://nhm.gov.in/>
5. Ministry of Women and Child Development. (2023). Integrated Child Development Services (ICDS). Retrieved from <https://wcd.nic.in/>
6. National Sample Survey Office. (2022). Employment and earnings of ASHA and Anganwadi workers in India. Government of India.
7. World Health Organization. (2022). Role of community health workers in improving maternal and child health. Retrieved from <https://www.who.int/>
8. Pradhan Mantri Jan Arogya Yojana. (2023). Healthcare benefits for ASHA and Anganwadi workers. Retrieved from <https://pmjay.gov.in/>
9. Economic Survey of India. (2023). Women workforce participation and social empowerment. Ministry of Finance, Government of India.
10. Press Information Bureau. (2023). Government initiatives for ASHA and Anganwadi workers. Retrieved from <https://pib.gov.in/>
11. Mogale, Smt. Supriya Udaykumar. (2025) "Socio-Economic Empowerment of Women through ASHA and Anganwadi Services in Kolhapur." *Navjoti International Interdisciplinary Research Journal*. 2025; 14(2):349-356.